

Per què necessita Europa una Constitució

Jürgen Habermas

Hi ha un contrast ben marcat entre les expectatives i les demandes dels qui mal·laven per la unificació europea immediatament després de la Segona Guerra Mundial i les dels qui es plantegen la continuació d'aquest projecte avui. Si més no, la diferència és cridanera pel que fa a la retòrica i els objectius declarats. Mentre que els representants de la primera generació d'impulsors de la integració europea no dubtaven a parlar del seu projecte en termes d'uns «Estats Units d'Europa», evocant l'exemple dels EUA, la discussió actual s'ha apartat del model d'un Estat federal, i defuig fins i tot el terme «federació».¹ El recent llibre de Larry Siedentop *Democracy in Europe* expressa un estat d'ànim més circumspecte, i així manifesta que «un gran debat constitucional no hauria d'impliar una adhesió prèvia al federalisme com l'objectiu més desitjable per a Europa. Aquest debat podria revelar que Europa es troba en procés d'inventar una nova forma política, alguna cosa més que una confederació però menys que una fede-

ració: una associació d'Estats sobirans que comparteixen la sobirania només en àrees molt restringides i en graus variables, una associació que no busca tenir el poder coercitiu per a actuar directament sobre els individus a la manera del Estat nacionals.»² Per ventura aquest canvi de clima reflecteix un sa realisme, nascut d'un procés d'aprenentatge al llarg de quatre dècades, o és més aviat signe d'un estat d'esperit marcat pel dubte, si no directament pel derrotisme?

Siedentop perd de vista una qüestió molt important quan lamenta la manca d'un debat *constitucional* profund o inspirat sobre el destí d'Europa, capaç de captivar la imaginació dels seus pobles. Perquè la nostra situació actual no és comparable a la dels federalistes o dels delegats a l'Assemblée Nationale. A la fi del segle XVIII, a Filadèlfia i a París, els Pares Fundadors i el revolucionaris francesos estaven immersos en una empresa extraordinària, sense precedent històric. Més de dos-cents anys després, no sols som hereus d'una pràctica llargament establerta de constitucionalisme, sinó que, fins a cert punt, la qüestió constitucional no és la clau del problema principal que hem de resoldre. Perquè el desafiament que tenim davant nostre no és d'*inventar* res, sinó de *conservar* els grans assoliments democràtics de l'Estat nació

Jürgen Habermas (Düsseldorf, 1929), filòsof i teòric social, és un dels intel·lectuals europeus més influents. Entre les seues darreres obres figuren *Facticitat i validesa*, *La constel·lació postnacional* i *La inclusió de l'altre*. Aquest article fou publicat a la *New Left Review* 11, setembre-octubre 2001.

europèu, més enllà dels seus límits. Aquests assoliments inclouen no sols garanties formals o drets civils, sinó també nivells de benestar social, educació i temps lliure que són la precondició tant d'una autonomia privada efectiva com de la ciutadania democràtica. La «substantivització» contemporània de la llei significa que els debats constitucionals sobre el futur d'Europa són ara, cada vegada més, territori dels discursos altament especialitzats dels economistes, sociòlegs i politòlegs, més que no pas un àmbit reservat als juristes i als filòsofs polítics. D'altra banda, no hauríem de subestimar el pes simbòlic del fet mateix que a hores d'ara té lloc públicament un debat de caire constitucional. Com a comunitat política, Europa no pot entrar en la consciència dels seus ciutadans simplement en la forma d'una moneda comuna. L'acord intergovernamental de Maastricht manca del poder de cristallització simbòlica que només pot donar un acte polític de fundació.

UNA UNIÓ CADA VEGADA MÉS ESTRETA?

Partirem doncs d'aquesta pregunta: per què hauríem de plantejar-nos, al cap i a la fi, el projecte d'una «unió cada vegada més estreta»? Les crides recents de Rau, Schröder i Fischer –el president, el canceller i el ministre d'Afers Estrangers alemanys– per avançar cap a una Constitució Europea han provocat reaccions d'escepticisme a Gran Bretanya, França i la majoria dels altres Estats membres. Però, fins i tot si acceptem que aquest projecte és urgent i desitjable, sorgeix una altra pregunta, més inquietant encara. En la seua situació ac-

tual, reuneix la Unió Europea les precondicions fonamentals que li permetrien d'assolir la dimensió constitucional d'una federació, del tipus que siga, és a dir, una comunitat d'Estats nació que assumisca alguns trets propis d'un estat?

Per què hauríem de plantejar-nos el projecte d'una Constitució per a Europa? Abordaré aquesta qüestió des de dos punts de vista: 1) objectius polítics immediats; 2) dilemes derivats de decisions pràcticament irreversibles del passat. Si considerem el primer, és clar que, si els objectius polítics originals de la integració europea han perdut gran part de la seua rellevància, des d'aleshores s'han vist substituïts per una agenda política encara més ambiciosa. La primera generació de federalistes europeus convençuts engegà el procés després de la Segona Guerra Mundial amb dos propòsits immediats: posar punt i final a la història sagnant de guerres entre nacions europees i contenir el poder potencialment amenaçador d'una Alemanya postfeixista recuperada. Per bé que tothom està convençut que el primer objectiu ha estat assolit, les qüestions relacionades amb el manteniment de la pau són encara vigents en un context diferent. En la guerra de Kosovo els participants prengueren consciència de les subtils però importants diferències entre la manera com EUA i el Regne Unit, per una banda, i les nacions continentals d'Europa, per una altra, justificaven la intervenció humanitària. Si els primers remetien a la política de poder tradicional, les segones invocaven raons més de principi adreçades a la transformació del dret internacional clàssic en alguna mena d'ordre cosmopolita. Aquesta és una diferència que exemplifica el nucli racional que justificaria el desen-

volupament d'una Unió Europea capaç de parlar amb una veu única en qüestions de política exterior i de seguretat, i d'exercir una influència més forta a l'hora de condicionar les operacions de l'OTAN i les decisions de l'ONU. Els intents recents de Persson, Solana i Patten de mitjançar entre Corea del Nord i Corea del Sud ofereixen el primer signe d'una intenció més seriosa, per part de la Unió Europea, d'intervenir en afers de tipus global.

El segon objectiu, la contenció d'una Alemanya potencialment perillosa, pot haver perdut importància amb l'estabilitat creixent de les institucions democràtiques i la impregnació de les concepcions liberals a la República Federal, per bé que la unificació del país ha fet reviscolar les pors sobre alguna mena de retorn a les tradicions d'autosuficiència del Reich alemany. No caldrà aprofundir en aquesta qüestió ací, per tal com cap dels dos motius originals de la integració no poden ser considerats justificació suficient per a dur encastra més endavant el projecte europeu. El rerefons «carolingi» dels pares fundadors –Schuman, De Gasperi, Adenauer– amb la seua invocació explícita de l'Occident cristià, s'ha esvaït.

Per descomptat, sempre hi ha hagut un tercer punt de suport de la integració europea: l'argument econòmic, molt consistent, segons el qual una Europa unificada era el camí més segur per al creixement i el benestar. Des de la Comunitat del Carbó i l'Acer el 1951, i la formació posterior de l'Euratom i la Comunitat Econòmica Europea el 1958, més i més països s'han integrat gradualment a través de la lliure circulació de persones, mercaderies, serveis i capital, un procés que ha culminat amb el mercat únic i la moneda única. La Unió

Europea és el marc d'una xarxa cada vegada més densa de relacions comercials, inversió «estrangera» directa, transaccions financeres i així successivament. Junta-ment amb EUA i Japó, Europa ha assolit una posició bastant sòlida dins de l'anomenada Tríade. D'aquesta manera, l'expectativa racional de beneficis mutus dins d'Europa i d'avantatges comparatius més grans als mercats mundials podia, fins ara, aportar legitimitació «pels resultats» a la idea d'una Unió cada vegada més estreta. Però, tot i acceptar l'impacte en la consciència pública que tindrà l'euro, que aviat esdevindrà un símbol unificador en la vida quotidiana arreu del continent, sembla clar que d'ara endavant les consecucions econòmiques no faran, en el millor dels casos, sinó estabilitzar el *statu quo*. Les expectatives econòmiques, per si mateixes, difícilment podran mobilitzar el suport polític necessari per a un projecte molt més arriscat i d'un abast molt més gran com és ara una *unió política*, si més no una que siga mereixedora d'aquest nom.

MÉS ENLLÀ D'UN «SIMPLE MERCAT»

Aquest objectiu ulterior necessita la legitimitació mitjançant valors compartits.³ Sempre hi ha una mena d'intercanvi entre eficiència i legitimitació en una administració. Però les grans innovacions polítiques, com ara el disseny sense precedents d'un Estat d'Estats-nació, demana la mobilització política per objectius de caire normatiu. Fins ara els processos constitucionals han estat respostes a situacions de crisi. On es troba aquest desafiament, podríem preguntar-nos, en les societats més

aviat benestants i pacífiques de l'Europa occidental d'avui? A l'Europa central i oriental, en canvi, societats en transició que malden per la inclusió i el reconeixement al si de la Unió s'enfronten amb una crisi específica derivada de la modernització accelerada, però la seua resposta davant aquesta crisi ha estat un retorn marcat a l'Estat-nació, i no mostren gaire entusiasme per transferir part de la seua sobirania, recentment recuperada, a Brussel·les. La manca actual de motivació per la unió política, tant en una zona com en l'altra, palesa amb escreix la insuficiència del pur càlcul econòmic. Les justificacions de tipus econòmic han de combinar-se, com a mínim, amb idees d'una mena molt diferent, diguem que amb un interès i una adhesió afectiva a un *ethos* particular: en altres paraules, l'atracció d'un mode de vida específic. Durant el tercer quart del segle passat, allò que Hobsbawm n'ha dit l'«Edat d'Or», els ciutadans d'Europa occidental foren prou afortunats per a desenvolupar una forma de vida específica, basada, és cert, en una infraestructura material brillant, però que no s'esgotava en això. Avui, i davant les amenaces derivades de la globalització, percebudes com a tals, estan disposats a defensar el nucli d'un estat del benestar que és l'espina dorsal d'una societat encara orientada a la inclusió social, política i cultural. Aquesta és l'orientació que podria acoblar els arguments econòmics a favor d'una unió més estreta dins una visió d'un abast molt més gran. És evident que el creixement econòmic ràpid fou la base d'un estat del benestar que forní el marc per a la regeneració de les societats europees en la postguerra. Però el resultat més important d'aquesta regeneració fou la materialització de mo-

des de vida que han permès que la rica diversitat, també nacional, d'una cultura plurisecular pogués renovar-se i guanyar nou atractiu.

Els avantatges econòmics només seran vàlids com a argument en favor d'un pas endavant en la construcció de la Unió Europea si enforteixen una capacitat d'atracció cultural que es projecte molt més enllà dels guanys merament materials. Les amenaces a aquesta forma de vida i el desig de preservar-la són un esperó per a construir una visió d'Europa capaç de respondre de manera imaginativa als desafiaments actuals. En un discurs magnífic, el primer ministre francès es va referir a aquest «mode de vida europeu» com a contingut d'un projecte polític: «Fins no fa gaire els esforços de la Unió es concentraven en la consecució de la unió econòmica i monetària... Però avui necessitem una perspectiva més àmplia si Europa no vol veure's reduïda a un simple mercat, sotjat per la globalització. Perquè Europa és molt més que un mercat. És un model de societat que s'ha configurat històricament...»⁴

GLOBALITZACIÓ I SOLIDARITAT SOCIAL

La globalització econòmica, tant si la interpretem com una mera intensificació de tendències que vénen de molt lluny o com un tombant sobtat cap a una nova configuració transnacional del capitalisme, comparteix amb tots els processos de modernització accelerada alguns trets més aviat inquietants. El canvi estructural ràpid distribueix els costos socials més desigualment i augmenta les distàncies d'estatus entre guanyadors i perdedors. General-

ment, provoca càrregues pesants a curt termini i sols fa aparèixer beneficis més grans a llarg termini.⁵ La darrera onada de globalització econòmica no s'aparta gaire de les evolucions típiques del sistema: ha estat en gran mesura producte de successives negociacions del GATT, és a dir, de l'acció política conscient. Els governs democràtics haurien de tenir, doncs, la possibilitat, almenys en principi, de contrarestar les conseqüències socials no desitjades de la globalització mitjançant polítiques socials i infraestructurals complementàries. Aquestes polítiques haurien d'adreçar-se a les necessitats de dos grups diferents.

La seua finalitat hauria de ser de salvar el buit temporal dels perdedors a curt termini mitjançant inversions en capital humà i transferències temporals i d'oferir una compensació permanent als perdedors a llarg termini a través –per exemple– d'un sistema de renda bàsica o impost negatiu sobre la renda. Com que cap d'aquests grups disposa ja d'una forta posició de veto, l'aplicació d'aquestes mesures és una tasca difícil. I és que la decisió de mantenir o no un nivell adient de benestar social *general* depèn en bona part del grau de suport a les idees de justícia distributiva. Però les orientacions normatives només són convincents per a una majoria dels votants si es tradueixen en una invenció entenedora, i molt directa, a tradicions «fortes» inscrites en la cultura política consagrada. A l'Europa occidental o, com a mínim, a les nacions continentals, aquesta idea no manca de base, ni de bon tros. Ací la tradició política del moviment obrer, el sentit de les doctrines socials cristianes i, fins i tot, un cert nucli normatiu de liberalisme social, forneixen encara un rerefons configurador per a la solidaritat

social. En la seua projecció pública, els partits socialdemòcrates i democratacristians, en particular, defensen sistemes inclusivius de seguretat social i abonen una concepció substantiva de la ciutadania, que subratlla allò que John Rawls anomena «el valor d'equitat» dels drets distribuïts igualitàriament. En termes d'anàlisi cultural comparativa, podem parlar d'una combinació específicament europea de col·lectivisme públic i individualisme privat. Com ha remarcat Göran Therborn, «la via europea a la modernitat i a través de la modernitat ha generat un cert llegat de normes socials, que reflecteixen l'experiència europea amb relació a qüestions de classe i de gènere... La negociació col·lectiva, els sindicats, els serveis socials públics i els drets de les dones i dels infants són considerats més legítims a Europa que a la resta del món contemporani. Tot plegat es troba recollit en els documents sobre temes socials de la Unió Europea i del Consell d'Europa.»⁶

Ara bé, si subscrivim aquesta conclusió, resta tanmateix en peu la qüestió de per què no podrien els governs nacionals dur a terme les polítiques compensatòries d'una manera més efectiva que no la burocràcia, lenta i pesada, de la UE. El problema ací és com afecta la concurrència global intensificada la capacitat d'acció dels governs nacionals. En un llibre recent he tractat del tombant cap a una constel·lació «postnacional».⁷ Hi ha hagut algunes respostes que addueixen elements contraris.⁸ No hi ha cap relació lineal, s'ha dit, entre la globalització econòmica i la minva d'autonomia de l'estat nacional; tampoc es dona necessàriament una relació inversa entre els nivells de benestar social i l'ocupació. Més enllà de les pressions globals

creixents, que són externes, l'Estat ha hagut d'aprendre de tota manera a desenvolupar un paper menys dominant *al si dels espais nacionals* mateixos, en la interacció amb agents socials poderosos.⁹ Potser els governs nacionals es veuen obligats a reduir la pressió fiscal aplicada al capital sota la pressió de la concurrència internacional, però en principi gaudeixen encara d'un ventall ampli d'opcions en diferents àrees polítiques amb un impacte immediat sobre taxes d'ocupació i nivells de benestar que són interdependents.¹⁰

ATRACTIU NORMATIU

Aquests arguments no soscauen, emperò, la tesi general segons la qual, més enllà del seu perfil intern, els governs nacionals es troben immersos, cada vegada més, en xarxes transnacionals, i això els fa com més va més dependents de resultats *negociats asimètricament*. Siguen quines siguin les polítiques socials que trien, han d'adaptar-se als constrenyiments imposats pels mercats desregulats, en particular pels mercats financers globals. Això vol dir impostos més baixos i límits fiscals que els obliguen a acceptar desigualtats creixents en la distribució del producte nacional brut.¹¹ La qüestió, doncs, és: per ventura poden els nostres petits o mitjans Estats-nació, *immersos* en xarxes transnacionals i *obligats a acomodar-s'hi*, sostraurer's a l'assimilació forçada al model social que imposa el règim econòmic global predominant? Cal tenir present que aquest model s'inspira en una imatge antropològica de «l'home» com a elector racional i empresari de si mateix, que explota la seua pròpia força de treball; en una visió moral de la societat

que accepta divisòries i exclusions creixents; i en una doctrina política que bescanvia un abast minvant de la democràcia per les llibertats del mercat. Aquestes són les fites d'una visió neoliberal que no s'adiu gens bé amb el tipus d'autocomprensió normativa prevalent fins ara a Europa, considerada en el seu conjunt.

Aquest diagnòstic suggereix una lectura amb una càrrega normativa, potser «socialdemòcrata», de la justificació econòmica del projecte europeu. Es podria objectar que qualsevol visió d'aquesta mena, que inclou una presa de partit tan clara, necessàriament ha de dividir l'espectre polític segons línies ideològiques. Però en absència d'una motivació més forta, potser això serà necessari per a mobilitzar el debat públic. Com a estratègia és innocent en la mesura que el seu èxit en seria, si de cas, un resultat procedimental: la creació d'un marc polític més inclusiu i abraçador. Una Constitució Europea augmentaria la capacitat dels Estats membres de la Unió per a actuar conjuntament, sense prejudicar l'orientació particular i el contingut de les polítiques que poguessin adoptar. Seria una condició necessària, però no suficient, per al tipus de polítiques que alguns de nosaltres defensaríem. En la mesura que les nacions europees aposten per una certa re-regulació de l'economia global per compensar-ne les conseqüències econòmiques, socials i culturals no desitjades, tenen una bona raó per a construir una Unió més forta, amb una influència internacional més gran. Mario Telò i Paul Magnetten expressen l'esperança que

Europa desenvoluparà un regionalisme obert que establirà un equilibri innovador entre proteccionisme i lliure canvi, entre

regulació social i obertura. La Unió Europea es troba davant el desafiament de desenvolupar un equilibri entre desregulació i re-regulació millor que el que han estat capaços d'assolir els poders nacionals... La Unió pot ser considerada com el laboratori en el qual els europeus malden per materialitzar els valors de justícia i solidaritat en el context d'una economia cada vegada més globalitzada.¹²

Davant un futur marcat per una societat mundial altament estratificada, nosaltres els europeus tenim interès legítim a fer que la nostra veu s'escolte en un concert internacional dominat fins ara per una visió molt diferent de la nostra.

Això seria una forma de donar atractiu normatiu al projecte europeu per a aquells que consideren amb ulls crítics l'impacte de la globalització econòmica sobre els Estats nació. Però fins i tot els neoliberals oposats a objectius polítics d'aquesta mena haurien de ser sensibles a unes altres consideracions. Perquè es poden trobar noves raons per a avançar en la integració europea en els efectes problemàtics de decisions anteriors que són a hores d'ara irreversibles. D'entrada, la necessitat d'una reforma de les institucions de la UE s'imposa per la contradicció entre la limitada capacitat del Consell per a assolir acords entre Estats membres divergents i la decisió política d'admetre en la Unió un nombre bastant considerable de nous membres menys homogenis encara. L'ampliació de la UE augmentarà la complexitat dels interessos que caldrà coordinar, que no podrà aconseguir-se sense una ulterior integració o «aprofundiment» de la Unió. La UE ha fixat calendaris d'ampliació que la situen sota una pressió autoimposada de refor-

ma, però es troba en un punt mort que el Tractat de Niça no ha resolt. Fins ara el problema de l'ampliació no ha funcionat com a palanca per a la solució dels problemes *estructurals* més greus que deriven: (1) de l'asimetria entre una integració horitzontal més aviat densa a través dels mercats i la integració vertical més aviat laxa entre governs nacionals en concurrència; i (2) del consegüent dèficit de legitimació democràtica de les decisions de la UE.

COORDINACIÓ POSITIVA

A hores d'ara els governs nacionals mantenen la major part de les competències en polítiques culturals, econòmiques i socials, mentre que han transferit la seua sobirania monetària a una institució independent i suposadament apolítica, el Banc Central Europeu. Han renunciat, així, a un mitjà important d'intervenció estatal. La unió monetària culmina el procés d'integració econòmica, i això fa més gran la necessitat d'harmonització de les grans polítiques públiques. Els diferents governs europeus, que s'atenen a sistemes fiscals, règims de política social i acords neocorporatistes propis i específics, romanen atrinxerats en tradicions jurídiques i polítiques peculiars i distintes. Per consegüent, tendeixen a respondre de manera diferent als mateixos estímuls i els efectes interactius de les seues polítiques diferenciades poden produir reaccions mútuament contraproduents. (Les reaccions descoordinades de governs veïns per protestar contra l'augment sobtat dels preus del petroli l'any passat n'ofereix un exemple particularment punyent.) Els governs també competeixen entre ells per adaptar de la millor

manera els seus règims de benestar a les restriccions fiscals imposades per l'«avaluació» a càrrec dels mercats financers globals. Al mateix temps, s'enfronten amb el repte de mantenir estàndards socials mínims, inherents a l'«Europa social», com volia Delors, per tal de promoure la convergència també quant a nivells de provisió i de prestacions.

Ara bé, aquestes discrepàncies entre una integració econòmica avançada i una integració política endarrerida podrien ser superades amb la construcció d'instàncies polítiques d'ordre superior, amb capacitat per a «fer front» a les pressions dels mercats desregulats. Des d'aquesta perspectiva, el projecte europeu pot ser vist com la temptativa compartida dels governs nacionals europeus de recuperar a Brussel·les alguna cosa de la capacitat d'intervenció que han perdut a casa. Aquesta és, en tot cas, la idea de Lionel Jospin, que demanava una gestió econòmica compartida a l'eurozona, i a llarg termini l'harmonització de la fiscalitat de les empreses al seu si. D'aquesta manera, es podria fer front també a un altre problema ben conegut. L'anomenat «dèficit democràtic» de les autoritats europees, i particularment de la Comissió, és una font d'insatisfacció creixent entre la població en general, i no sols dels Estats petits com ara Irlanda i Dinamarca o de països que han refusat ara com ara l'ingrés a la Unió, com el cas de Noruega o Suïssa. Fins ara la Comissió ha impulsat, sobretot, polítiques d'enfortiment del mercat que tan sols impliquen una «coordinació negativa», la qual cosa vol dir que s'espera dels governs nacionals que s'abstinguin de fer determinades coses. Més enllà d'aquest llinar, l'actual sistema de legitimació indirecta a través dels governs nacionals deixa de ser suficient.

Les polítiques de regulació amb un *impacte redistributiu* àmpliament percebut implicarien una «coordinació positiva» tant pel costat de l'*output* —és a dir, de la seua execució— com de l'*input* —és a dir, de la legitimació—, que seria d'una mena molt diferent. A hores d'ara la legitimitat flueix més o menys pels canals de les institucions i procediments democràtics propis de cada estat. Aquest nivell de legitimació és adient si es tracta de negociacions i tractats intergovernamentals. Però és molt menys del que fóra escaient per al tipus de presa de decisions supranacional i transnacional que s'ha desenvolupat, des de fa ja molt de temps, al si del marc institucional de la Unió i la seua àmplia xarxa de comitès. Es calcula que les directives europees afecten ja gairebé el 70 % de les regulacions que fan les instàncies nacionals. Però les directives europees no se sotmeten a hores d'ara, ni de bon tros, de manera seriosa al judici rigorós i puntual de l'opinió pública o a la formació d'opinió en els escenaris nacionals, que són encara els únics vertaderament accessibles als titulars d'un passaport europeu.

L'opacitat del procés de presa de decisions a nivell europeu, i la manca de possibilitats de participar-hi, determina la desconfiança entre els ciutadans. Clus Offe ha fet recompte de les qüestions que causen neguit al si dels països, i que generen rivalitats entre ells, com ara la redistribució fiscal, la immigració i els fluxos d'inversió cap a altres Estats, les conseqüències socials i econòmiques de la concurrència intensificada entre països amb diferents nivells de productivitat, i així successivament. Tot i que Offe es mostra com un observador escèptic, hi suggereix la «construcció d'Estat» com una solució —una

construcció estatal europea que no hauria de reproduir les línies de l'Estat-nació— i remarca que «la instància que eventualment realitzaria un règim de “civilitat organitzada” capaç de governar l'espai europeu en el seu conjunt... s'hauria d'ajustar a dos criteris que tots els Estats europeus han d'assumir a hores d'ara com a criteris d'un poder polític acceptable: la legitimitat i l'eficàcia.»¹³

NACIONS CÍVIQUES

Fins ací les raons per les quals cal promoure i donar suport al projecte d'una Constitució Europea en primer terme. Però reuneix Europa en la seua configuració actual les condicions necessàries per a la realització d'un projecte d'aquesta mena, és a dir, per a l'establiment no simplement d'una confederació, sinó d'una federació d'Estats-nació? Tractarem en primer terme les objeccions ben conegudes dels euroescèptics i després considerarem, més específicament, alguns dels requisits previs d'una Unió que assumís, si més no, alguns trets d'un Estat.

Els euroescèptics rebutgen un tombant en la base de legitimació de la Unió, un moviment des dels tractats internacionals cap a una Constitució europea, amb l'argument que «no existeix encara un poble europeu».¹⁴ Allò que manca, segons aquesta opinió, és el subjecte mateix d'un procés constituent, el col·lectiu singular d'«un poble» capaç d'autodefinir-se com a nació democràtica. He criticat aquesta tesi del «no demos» a partir de motius tant conceptuals com empírics.¹⁵ Cal no confondre una nació de ciutadans amb una comunitat de destí basada en la descen-

dència, la llengua i la història comunes. Aquesta confusió fa que no es puga copsar el caràcter voluntarista d'una nació cívica, la identitat col·lectiva de la qual no és independent ni anterior al procés democràtic del qual deriva. La concepció cívica de «la nació», en contraposició a l'ètnica, reflecteix tant la trajectòria històrica real dels Estats-nació europeus com el fet que la ciutadania democràtica estableix una solidaritat abstracta, mitjançada per lleis, entre estranys.

Històricament, la consciència nacional, com a primera forma moderna d'integració social, fou promoguda per noves formes de comunicació, el desenvolupament de les quals, certament, es va veure *afavorit* pel context estabilitzador de les comunitats tradicionals. El fet que la democràcia moderna i l'Estat-nació s'hagen desenvolupat a l'ensens no indica, però, la prioritat del darrer sobre la primera. Més aviat revela un *procés circular* en el curs del qual la democràcia i l'Estat-nació s'estabilitzaven recíprocament. Ambdós produïren conjuntament la innovació sorprenent d'una solidaritat cívica que forneix el fonament de les societats nacionals. La consciència nacional sorgí tant de la comunicació de masses que arribava a lectors instruïts formalment com de la mobilització d'electors titulars de drets i de soldats de quinta. Ha estat configurada tant per la construcció intel·lectual de les històries nacionals com pels discursos de partits rivals que competien pel poder polític.

Hi ha dues lliçons que cal aprendre de la història dels Estats-nació europeus. Si l'aparició de la consciència nacional implicà un procés difícil d'abstracció que menava de les identitats locals i dinàstiques cap a les nacionals i democràtiques, ens

podríem preguntar, en primer terme, per què aquesta formació d'un tipus altament artificial de solidaritat cívica —una «solidaritat entre estranys»— hauria d'aturar-se justament en les fronteres dels nostres Estats-nació clàssics. En segon terme, les condicions artificials en les quals la consciència nacional arribà a existir ens fan evocar les circumstàncies empíriques necessàries per a una extensió d'aquest procés de formació d'identitat més enllà de les fronteres nacionals. Aquestes circumstàncies són: la formació d'una societat civil europea; la construcció d'una esfera pública europea; la configuració d'una cultura política que pugui ser compartida per tots els ciutadans europeus.

UNA CONSTITUCIÓ CATALITZADORA

Aquests requisits funcionals del projecte d'una Unió Europea democràtica —ment constituïda són també elements de convergència entre processos més aviat complexos. Això no obstant, no hauríem d'oblidar que aquesta convergència, al seu torn, depèn de l'efecte catalitzador d'una Constitució. I això hauria de començar amb un referèndum, que suscitaria un debat arreu d'Europa. L'elaboració d'una Constitució representaria com a tal una oportunitat única de comunicació transnacional, amb un potencial de profecia que es compleix a si mateixa. Europa s'ha d'aplicar a si mateixa, com un tot, «la lògica de la creació circular d'Estat i societat que ha donat forma a la història moderna dels països europeus.»¹⁶

Una Constitució europea no tan sols posaria de manifest els desplaçaments de

poder que ja han tingut lloc, sinó que en produiria i n'estimularia de nous. Si la Unió assoleix autonomia financera, la Comissió assumeix les funcions d'un govern i el Consell esdevé una cosa semblant a una segona cambra, el Parlament Europeu atraurà molta més atenció per a un exercici més ordenat i visible de les seues competències, que són ja considerables. No serien necessaris plens poders en matèria pressupostària al principi. El centre de la política es traslladaria fins a cert punt de les capitals nacionals als centres europeus, i no sols a través de les activitats dels grups de pressió i de les organitzacions empresarials que ja tenen un pes molt fort a Brussel·les, sinó a través de les dels partits polítics, dels sindicats, de les associacions cíviques o culturals, dels grups d'interès públic, dels moviments socials i de la «pressió al carrer», protestes que ja no haurien de ser només dels pagesos o dels camioners, sinó derivades d'iniciatives del conjunt de la ciutadania. Els interessos importants, estructurats a través de les ideologies polítiques, del sector econòmic, la posició professional, la classe social, la religió o l'ètnicitat i el gènere, d'altra banda, es fondrien *més enllà* de les fronteres *nacionals*.¹⁷ La conjunció transnacional d'interessos paral·lels, percebuda com a tal, donaria lloc a xarxes operatives per damunt de les fronteres i, pròpiament, a un sistema europeu de partits, i substituiria els principis territorials d'organització pels funcionals.

LA FORMACIÓ D'UNA ESFERA PÚBLICA

No hi haurà solució del dèficit de legitimitat, emperò, sense una esfera pública

europaea, és a dir, una xarxa que done als ciutadans de tots els Estats membres igual oportunitat de participació en un procés global de comunicació política. La legitimació democràtica exigeix la interrelació entre, per una banda, la deliberació institucionalitzada i les instàncies de presa de decisions als parlaments, tribunals i aparrells administratius i, per l'altra, un procés incliusiu de comunicació de masses informal. La funció de la infraestructura comunicativa d'una esfera pública democràtica consisteix a fer que els problemes socials importants esdevinguin temes que preocupen i de permetre que el públic general es vincule, al mateix temps, als mateixos temes, bo i prenent posicions en un sentit o un altre davant les notícies i les opinions. Amb el temps, aquestes actituds implícites es coagulen i fan sorgir una opinió pública, encara que la majoria dels ciutadans no emeten missatges públics més enllà de l'acte de votar o de no votar. Tanmateix, fins ara la infraestructura necessària per a la formació d'una opinió pública d'ampli espectre existeix només dins els límits dels Estats nació.

No hem de concebre l'esfera pública europea com la projecció a escala d'Europa del disseny ja conegut i propi de l'àmbit nacional. Més aviat sorgirà de l'obertura recíproca dels universos nacionals existents, que menarà a una interpenetració de les comunicacions nacionals mútuament traduïdes. No cal una comunicació pública estratificada, amb una diversitat de nivells que correspondrien, pas per pas, als diferents «graons» del sistema polític multinivell. L'agenda de les institucions europees la faran seua tots i cadascun dels públics nacionals plurals, si aquests estableixen una interrelació orientada de manera correcta.

Sovint es respon a la qüestió peremptòria de si «la Unió Europea pot esdevenir una esfera pública»¹⁸ des d'una perspectiva supranacional més que no pas transnacional. Si fem una ullada als mitjans monolingües (habitualment en anglès) amb una audiència multinacional i penetració enllà de les fronteres nacionals, hi trobem una elit dels negocis que llegeix el *Financial Times* i *The Economist*, o una elit política que llegeix l'*International Herald Tribune* amb una resum del *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, la qual cosa vol dir: no res d'específicament europeu. Aquest no és un model avantatjós per a les comunicacions audiovisuals adreçades a un públic general, i ni tan sols per a la comunicació transfronterera per la via dels mitjans impresos. En el sector audiovisual el canal de televisió bilingüe francoalemany *Arte* és ja més plausible, tot i que encara es basa en principi en la idea d'un públic supranacional. Una avanç real seria que els mitjans nacionals recollissen allò més substancial de les controvèrsies rellevants d'altres països, de manera que totes les opinions públiques nacionals poguessen convergir al voltant del mateix ventall d'aportacions sobre el mateix conjunt de temes, amb independència del seu origen. Això és el que passa temporalment —ni que siga durant uns dies— abans i després de les cimeres del Consell Europeu, quan els caps dels Estats membres es reuneixen i discuteixen qüestions percebudes com a igualment importants pels ciutadans d'arreu d'Europa. El fet que aquests fluxos múltiples i horitzontals de comunicació hagen de passar pels filtres de la traducció no en disminueix de cap manera la significació essencial.

A la Unió actual de quinze Estats membres hi ha tretze idiomes diferents oficial-

ment reconeguts. A primera vista això constitueix un entrebanc molt gran per a la formació d'una comunitat política compartida. El multilingüisme oficial de les institucions de la UE és necessari per al reconeixement mutu del valor igual i la integritat de totes les cultures nacionals. Tanmateix, darrere el vel d'aquesta garantia legal, la cosa més còmoda és fer servir l'anglès com a llengua de treball a nivell presencial, sempre que les parts no tinguin un altre idioma comú.¹⁹ Això és, en tot cas, el que passa avui en àmbits cada vegada més grans. Països petits com ara Holanda, Dinamarca, Noruega i Suècia són bons exemples de la capacitat del sistema educatiu per a difondre l'anglès com a «primera» segona llengua en el conjunt de les seues poblacions.²⁰

UNA CULTURA POLÍTICA COMPARTIDA

La formació d'una opinió pública europea depèn de l'aportació decisiva dels diferents agents actius al si de la societat civil europea. Alhora, una esfera pública europea hauria d'estar impregnada d'una cultura política compartida per tothom. Aquesta exigència àmpliament percebuda ha estimulat un debat molt viu entre els intel·lectuals, per tal com ha estat difícil de separar la pregunta sobre «Què és Europa?» del fet que les consecucions de la cultura europea —que en realitat no va reflexionar seriosament sobre la seua pròpia naturalesa i els seus orígens fins als segles XVIII i XIX— s'han difós arreu del món.²¹ La principal religió a Europa, el cristianisme, va obeir el seu imperatiu missioner i s'expandí pertot. La ciència i la tecnologia modernes, el dret

romà i el codi napoleònic, els drets humans, la democràcia i l'estat nació, tot plegat va nèixer a Europa i s'ha estès a tot el globus. Faré esment, per aquesta raó, de dues experiències més específiques dels nostres països que encara ressonen en les respostes més aviat remarcables a què van donar lloc. Perquè Europa, més que cap altra cultura, ha hagut d'enfrontar-se —i ha superat— amb conflictes estructurals, confrontacions duríssimes i tensions de llarga durada, tant en la dimensió social com en la temporal.

En la dimensió social, l'Europa moderna ha desenvolupat mecanismes d'acord institucional per a la resolució productiva de conflictes intel·lectuals, socials i polítics. D'una història de lluites terribles, i sovint mortíferes, va aprendre a resoldre les profundes divisions, cismes i rivalitats entre els poders seculars i eclesíastics, entre el camp i la ciutat, entre raó i fe, i va aprendre també a superar conflictes endèmics entre confessions religioses militants i estats bel·ligerants. En la dimensió temporal, l'Europa moderna ha institucionalitzat, en un sistema ideològic de partits polítics, un espectre molt ampli d'interpretacions en competència, de caire conservador, liberal i socialista, de la modernització capitalista. A través d'una apropiació intel·lectual heroica del ric llegat jueu i grec, romà i cristià, Europa ha après així a definir una actitud sensible i una resposta equilibrada tant a les deplorables pèrdues determinades per la desintegració del passat tradicional com a les promeses de beneficis futurs derivats de la «destrucció creadora» inherent a la productivitat actual.

Tot plegat consueix un esperó per a la reflexió crítica sobre els nostres punts febles, i per a reformular perspectives massa

selectives. El reconeixement d'això no està en contradicció amb la crítica ben formulada –i francament merescuda– del nostre propi passat colonial agressiu i eurocràtic. La crítica de l'eurocentrisme mateix és producte d'un procés permanent d'auto-crítica. La secularització de l'universalisme igualitari i individualista que impregna la nostra autocomprensió normativa no és, al capdavant, el menys important dels assoliments de l'Europa moderna.

El fet que la pena de mort siga encara vigent en altres llocs –fins i tot als Estats Units– ens fa recordar alguns trets específics del nostre llegat:

El Consell d'Europa, amb la Convenció Europea dels Drets Humans i la Carta Social Europea, han transformat Europa en un espai de drets humans, més concrets i vinculats que en qualsevol altra àrea del món... El suport clar i general d'Europa al Tribunal Penal Internacional, en contrast una vegada més amb les pors d'Estats Units, se situa en la mateixa línia.²²

El nucli comú d'una identitat europea rau tant en el tipus de dolorós procés d'aprenentatge que ha fet com en els seus resultats. És la memòria perdurable dels excessos nacionalistes i de l'abisme moral allò que confereix als nostres compromisos actuals la qualitat d'un assoliment peculiar. Aquest rerefons històric hauria de facilitar la transició a una democràcia postnacional basada en el reconeixement mutu de les diferències entre cultures nacionals fortes i orgulloses d'elles mateixes. Ni l'«assimilació» ni la «coexistència» –en el sentit d'un mer *modus vivendi*– són termes apropiats per a definir la nostra història d'aprenentatge de com construir noves

i cada vegada més sofisticades formes de «solidaritat entre estranys». Avui, a més, els Estats europeus estan apropant-se com a efecte dels reptes als quals tots ells han d'enfrontar-se igualment. Tots estan en procés d'esdevenir països d'immigració i societats multiculturals. Tots s'enfronten a una globalització econòmica i cultural que desperta el record d'una història compartida de conflicte i reconciliació, i d'un sostre comparativament baix de tolerància envers l'exclusió.

Aquesta nova consciència del que Europa té en comú ha trobat una expressió admirable en la Carta de Drets Bàsics promoguda per la UE. Els membres de la «Convenció», com se l'ha anomenat, s'hi posaren d'acord en un temps remarcablement breu. Tot i que en la reunió del Consell a Niça es va «proclamar» i no adoptar en forma vinculant aquest catàleg del drets bàsics, la Carta exercirà una influència decisiva sobre el Tribunal de Justícia Europeu. Fins ara el Tribunal s'ha ocupat sobretot de les implicacions de les «quatre llibertats» inherents a la participació al mercat: la lliure circulació de persones, mercaderies, serveis i capital. La Carta va més enllà d'aquesta perspectiva limitada i articula una visió social del projecte europeu.²³ També mostra allò que uneix als europeus en el pla normatiu. En resposta als desenvolupaments recents en el camp de la biotecnologia, l'article 3 especifica el dret de tota persona a la integritat física i mental, i prohibeix qualsevol pràctica d'eugenèsia positiva o la clonació reproductiva d'organismes humans.

EL DISSENY D'UN MARC INSTITUCIONAL

A partir de la premissa que una Constitució Europea és factible i alhora desitjable, acabaré amb unes breus observacions sobre alguns problemes que suscita aquest projecte. Joschka Fischer ha esbossat el repte que hem d'acabar, que és el de trobar la combinació adequada entre una «Europa dels Estats» i una «Europa dels ciutadans».²⁴ També ha plantejat algunes alternatives més o menys convencionals per a l'enfortiment del Parlament Europeu, l'establiment d'un executiu eficaç i legítim i la creació d'un Tribunal de Justícia democràticament responsable.²⁵ Aquestes propostes no esgoten el ventall d'opcions possibles i imaginatives, però Fischer se centra, encertadament, en el problema essencial d'una federació d'Estats que han de preservar la seua integritat a partir d'una posició molt més influent que la que tenen normalment els elements constitutius d'un Estat federal.²⁶ L'element intergovernamental de negociació entre els antics estats continuarà sent important. Comparada amb el règim presidencialista d'Estats Units, una Unió Europea d'estats hauria de presentar els trets generals següents:

1. un Parlament que s'assemblaria al Congrés dels EUA en *alguns* aspectes (una divisió de poders semblant i, en comparació dels sistemes parlamentaris europeus, uns partits polítics relativament febles);

2. una «Cambra de nacions» legislativa que tindria més competències que el Senat nord-americà, i una Comissió que seria molt menys poderosa que la Casa Blanca (es repartirien així entre totes dues les funcions clàssiques d'una Presidència forta);

3. un Tribunal Europeu que seria tan influent com la Cort Suprema dels EUA, i per raons similars (la complexitat regulatòria d'una Unió ampliada i socialment diversificada exigiria la interpretació detallada d'una Constitució basada en principis, i posar així fi a la selva actual de tractats).²⁷

En aquest context semblen adients algunes remarques:

1. La substància política de la Unió Europea es trobaria en una resposta definida a la qüestió de les fronteres territorials de la Unió i en una resposta no-massa-definida a la qüestió de les competències que cal atribuir a les institucions federals i a les nacionals. És important d'arranjar aviat l'espinos problema de quins països hi han de pertànyer finalment, i quins cal excloure'n, a la Unió; la determinació de les fronteres és compatible amb una «geometria variable» que facilitaria el procés. Ara com ara, es pot distingir entre un centre i una perifèria, en funció del ritme i el grau d'integració. El tema de l'«Europa a diferents velocitats» té a veure amb el problema de la regulació provisional de competències i permet una mica d'espai per a diferents tipus d'experiències.

La debatuda delimitació de què cal reservar a les autoritats executives, què es fa dependre d'un mecanisme de colegislació i què resta en mans dels legislatius nacionals hauria de ser, sens dubte, arranjada en línies generals des del principi. Però aquesta part del nucli organitzador de la Constitució hauria de restar oberta a revisions en dates fixades, de manera que es pugui aprendre de les conseqüències imprevistes dins d'un marc estable. Aquesta temporalització de clàusules essencials quadra amb la idea d'una constitució democràtica com a realització progressiva, i oberta a la mi-

llora, d'un sistema de drets bàsics sota condicions històriques canviants.²⁸

2. La «subsidiarietat» és el principi funcional que s'ajusta a les necessitats de les diverses unitats, territorialment diferenciades, d'una federació. Però com més grans siguin les diferències —quant a extensió territorial i població, pes econòmic i nivell de desenvolupament, poder polític i formes de vida cultural o d'identitat col·lectiva— entre aquestes unitats constitutives, més gran és el perill que les decisions majoritàries a les instàncies superiors puguin violar els principis d'igual protecció i reconeixement mutu de la diversitat. Les minories estructurals limiten la gamma de les decisions majoritàries vàlides. En aquestes situacions, la legitimitat només pot ser assegurada a condició que algunes àrees resten reservades a negociacions de consens. Tanmateix, com sabem per l'experiència de països com ara Suïssa o Holanda, els procediments de consens tenen l'inconvenient de la manca de transparència. En aquest aspecte, els referèndums a escala europea donarien als ciutadans més oportunitats i mitjans més efectius per a participar en la configuració de les polítiques.²⁹

3. Potser cal parar esment, encara, en alguns suggeriments d'una altra entitat. Podria ajudar a superar el dèficit de legitimitat, i a enfortir els lligams entre la cambra legislativa federal i els diferents escenaris nacionals, el fet que alguns membres del Parlament Europeu ocupassen alhora un escó als respectius parlaments nacionals, o que el Comité de la Conferència d'Afers Europeus, a hores d'ara bastant secundari (només s'ha reunit dues vegades l'any des de 1989), fos capaç de reanimar el debat horitzontal entre els parlaments

nacionals i promoure així la reparlamentarització de la política europea.³⁰ Hi ha uns altres mecanismes alternatius de legitimitat? El procediment conegut com a «comitologia» atribueix mèrits legitimadors a la política deliberativa del gran nombre de comitès que treballen donant suport a la Comissió.³¹ Però en aquest aspecte hi ha un dèficit tant pel costat de l'*input* com de l'*output*, perquè la legislació federal només és aplicada a través de les autoritats nacionals, regionals i locals. Per a resoldre aquest problema Ingo Pernice ha proposat de transformar l'actual Comitè de les Regions en una cambra que donaria una influència més gran a les unitats subestats en les polítiques de la Unió, i que facilitaria d'aquesta manera l'aplicació de les lleis europees sobre el terreny.³²

LA POLÍTICA DE LA UNIFICACIÓ

Per tal que la unificació europea pugui avançar, tanmateix, hi ha encara un espai buit que haurà de ser omplert per la voluntat política d'actors competents. La gran majoria de la població que a hores d'ara s'hi mostra dubtosa o reticent, només podrà ser guanyada per a la idea europea si el projecte s'allibera de l'ombrívola abstracció de les mesures administratives i del discurs tècnic. Dit d'una altra manera: si retorna a la política. Els intel·lectuals més aviat se n'han desentès. Els polítics, per la seua banda, no han mostrat gaire interès a deixar-se la pell en un tema tan impopular. Per això mateix, el discurs de Fischer a la Universitat Humboldt de Berlín en què demanava un debat constitucional, i que va estimular les respostes de

Chirac i Prodi, de Rau i Schröder, fou tan remarcable. Però fou Jospin qui va subratllar que cap reforma dels procediments i les institucions podrà reeixir si no s'aclearix abans el contingut del projecte polític que hi subjau.

L'orientació marcadament nacional de l'administració Bush pot ser considerada com una oportunitat perquè la Unió Europea definesca una política exterior i de seguretat més diferenciada pel que fa als conflictes d'Orient Mitjà i els Balcans, i a les relacions amb Rússia i Xina. Les diferències cada vegada més paleses en els terrenys ambiental, militar i jurídic contribueixen, sens dubte, a un enfortiment poc sorollós de la identitat europea. Més important encara és la qüestió del paper que vol tenir Europa en el Consell de Seguretat i, sobretot, en el món de les institucions econòmiques. La visió diferent de la justificació de les intervencions humanitàries, per no parlar de les perspectives econòmiques bàsiques, divideixen els Estats fundadors de la UE i Gran Bretanya i Escandinàvia. Però és millor debatre aquests conflictes latents a la llum del dia que no deixar que la UE s'esberle arran de dilemes que no troben solució. En qualsevol cas, és preferible una Europa a dues o tres velocitats que no una Europa que es trenque o s'esmicole.

La insinuació de Jospin pel que fa al significat possible d'«el mecanisme d'enfortiment de la cooperació» acordat a Niça és inconfusible: «Naturalment, es podria aplicar a la coordinació de la política econòmica a l'eurozona, però també en camps com la sanitat o el militar. Amb aquesta mena de cooperació, un grup d'Estats que sempre han estat indispensables podria donar una altra vegada un nou impuls a la

construcció europea». Un càlcul ben ponderat d'interessos podria ben bé induir els governs francès i alemany a prendre la iniciativa una vegada més, després de les eleccions de l'any vinent al Bundestag i a l'Elisi. L'*International Herald Tribune* va comentar secament: «En darrera instància, els francesos estaran disposats a pagar qualsevol preu perquè Berlín no esdevinga la capital d'Europa».³³ En línia amb les polítiques de Genscher i Fischer, els alemanys farien bé d'estar-hi d'acord. Com que la diplomàcia es troba en un *impasse*, el debat polític obert sobre la direcció en què ha de desplegar-se la Unió Europea només pot ser beneficiós. La controvèrsia constitucional-jurídica entre «federalistes» i «soberanistes» amaga una disputa substantiva entre aquells qui, com Jospin, consideren urgent l'harmonització de polítiques nacionals importants, i els qui, com Schröder, voldrien una façana d'institucions centrals fetes a mida i mancades d'un poder fiscal realment significatiu. Uns i altres, però, podrien estar d'acord que la delimitació de les competències dels nivells federal, nacional i local, constitueix la qüestió política central que ha de regular qualsevol Constitució europea. ▢

Traducció de Jaume Soler

1. Frank Niess, «Das 'F-Wort'», *Blätter für deutsche und internationale Politik*, setembre 2000, pp. 1105-1115.
2. Larry Siedentop, *Democracy in Europe*, Londres, 2000, p. 1.
3. John Fossum, «Constitution-making in the European Union», dins Erik Eriksen i John Fossum, *Democracy in the European Union -Integration through Deliberation?*, Londres, 2000, pp. 111-163.
4. Discurs davant l'Associació de la Premsa Estrangera, París, 28 de maig 2001.
5. Georg Vobruba, «Actors in Process of Inclusion and Exclusion», *Social Policy and Administration*, desembre 200, pp. 603-613.
6. Göran Therborn, «Europe's Break with Itself», dins Franco Cerutti i Enro Rudolph (eds.), *A Soul for Europe*, vol. 2, 2000, p. 51.
7. *The Postnational Constellation*, Cambridge, 2000.
8. Edgar Grande i Thomas Risse, «Bridging the Gap», *Zeitschrift für internationale Beziehungen*, octubre 2000, pp. 235-266.
9. Josef Esser, «Der kooperative Nationalstaat im Zeitalter der 'Globalisierung'», dins Diether Döring (ed.), *Sozialstaat in der Globalisierung*, Frankfurt, 1999, pp. 190-228.
10. Fritz Scharpf, «The Viability of Advanced Welfare States in the International Economy», *Journal of European Public Policy*, 7, 2000, pp. 190-228.
11. Pel que fa a Alemanya, vegeu Richard Hauser i I. Becker, «Wird unsere Einkommensverteilung immer ungleicher? Einige Forschungsergebnisse», dins Döring, *Sozialstaat in der Globalisierung*, pp. 40-87.
12. Mario Telò i Paul Magnette, «Justice and Solidarity», dins Cerutti i Rudolph, *A Soul for Europe*, vol. 1, p. 51.
13. Claus Offe, «Is there, or can there be, a European society?», ms. 2000, p. 13.
14. Vegeu Ernst-Wolfgang Böckenförde, *Welchen Weg geht Europa?*, Munic, 1997.
15. «On the Relation between the Nation, Rule of Law, and Democracy», a *The Inclusion of the Other*, Cambridge, MA, 1998, pp. 129-154.
16. Offe, «Is there, or can be there, a European society?», p. 13.
17. Philippe Schmitter, «Imagining the Future of the Euro-Polity», dins Gary Marks i Fritz Scharpf, eds., *Governance in the European Union*, Londres, 1996, pp. 121-150.
18. Aquest és el títol d'una anàlisi informativa i empírica de Philip Schlesinger i Deirdre Kevin a *Democracy in the European Union*, pp. 206-229.
19. Peter Kraus, «Von Westfalen nach Kosmopolis. Die Problematik kultureller Identität in der Europäischen Politik», *Berliner Journal für Soziologie*, 2, 2000, pp. 203-218; i «Political Unity and Linguistic Diversity in Europe», *Archives Européennes de Sociologie*, 41, 2000, pp. 138-163.
20. Kraus esmenta una enquesta segons la qual fins i tot una majoria dels suïssos de parla alemanya prefereixen l'anglès, en comptes dels altres dos idiomes nacionals, per a la comunicació més enllà de la frontera lingüística.
21. Pim de Boer, «Europa as an Idea», *European Review*, octubre 1998, pp. 395-402.
22. Therborn, «Europe's Break with Itself», pp. 49 i ss.
23. Wolfgang Däubler, «In bester Verfassung», *Blätter für deutsche und internationale Politik*, novembre 2000, pp. 1315-1321.
24. Joschka Fischer, *Vom Staatenbund zur Föderation* (discurs a la Universitat Humboldt el 12 de maig de 2000), Frankfurt, 2000.
25. Fischer presenta una opció entre els models del Senat d'Estat Units i el Bundesrat alemany per a la Segona Cambra, i una elecció entre dues construccions, l'una desenvolupada a partir del Consell Europeu de Ministres, i l'altra que s'assemblaria al Consell actual, però amb un president elegit directament, per a l'executiu.
26. En aquest aspecte és interessant l'article 3 de la nova Constitució Suïssa per tal com aplica el principi de subsidiarietat per a salvaguardar la posició considerablement forta de les unitats constitutives: «Els cantons són sobirans, en la mesura que la seua sobirania no sofreix cap restricció derivada de la constitució federal; exerceixen tots els drets no transferits a la confederació».
27. Vegeu l'estudi d'una reorganització dels tractats: European University Institute, *Ein Basis für die Europäische Union*, maig 2000.
28. El meu argument es pot veure en *Between Facts and Norms*, Cambridge, MA, 1996, cap. 9.
29. Edgar Grande, «Post-National Democracy in Europe», dins Michael Greven i Louis Pauly, eds., *Democracy beyond the State?*, Oxford, 2000, pp. 115-138; i «Demokratische Legitimation und europäische Integration», *Leviathan*, 24, 1996, pp. 339-360.
30. Lars Blichner, «Interparliamentary discourse and the quest for legitimacy», dins Eriksen i Fossum, *Democracy in the European Union*, pp. 140-163.
31. Christian Joerges i Michelle Everson, «Challenging the bureaucratic challenge», dins Eriksen i Fossum, *Democracy in the European Union*, pp. 164-188.
32. «Which institutions for what kind of Europe?», ms. 1999. Per a una altra concepció, vegeu Dominique Rousseau, «Pour une constitution européenne», *Le Débat*, gener-febrer 2000, pp. 54-73.
33. 12 juny 2001.